

FILOLÓGIA

ÁRGIRUS SZÉPHISTÓRIÁNK KELETKEZÉSI HELYÉRŐL ÉS SZERZŐJÉRŐL

Mióta több évszázados hallatlan népszerűség után Árgirus széphistóriáját az irodalomtörténet is kezdte fölfedezni és méltányolni, mindjárt három kérdés merült föl vele kapcsolatban: 1. a széphistória keletkezési ideje, 2. szerzője kiléte, közelebbről versfőkke rejtett nevének meghatározása s 3. végül, de nem utolsósorban: forrásainak földerítése.

Abban egyetértett kezdettől az irodalomtudomány és az irodalmi közvélemény, hogy az Árgirus-széphistória régi magyar irodalmunknak egyik legszebb, legköltőibb alkotása. Eredetét, szerzőjét azonban – számos megfejtési kísérlet ellenére – mindmáig homály fedi.

Mivel csak késői, 18. századi ponyvakiadások őrizték meg, egy ideig keletkezési ideje is bizonytalan volt; legrégebb másolatainak nótajelzése s néhány egykorú hivatkozás alapján azonban meglehetősen biztonsággal tette keletkezését a 16. század utolsó évtizedeire a kutatás.¹

Szerzőjét illetően a versfőkke rejtett név adhatott némi eligazítást, bár a kérdés tisztázását megnehezítette a többféle olvasat lehetősége. Mint ismeretes, az 1–14. versszak versfőiből a latinosított *Albertus Gyergyei* (illetve: *Gyergyéi*) név olvasható ki, de a vezetéknev első és harmadik betűje felfogható *g*-nek is, s így a *Gergei* nevet kaphatjuk. Mivel pedig az *-i* képzős családnév jellegzetes földrajzi névi eredetű, a 16. században ez még a viselő közvetlen származási helyére, illetőleg lakóföldre is utalhat. A *gy*-s olvasat az erdélyi, közelebbről, székelyföldi *Gyergyó*, a *g*-s viszont a régi felső-magyarországi *Szepesgörgő* (*Gerge*) felé mutathat. Mivel a két hely meglehetősen messze esik egymástól, érthetően nyomósan esik latba a szerző azonosításában, hogy melyik olvasatot tartjuk helyesnek, fogadjuk el. Ez nemcsak a szerző azonosítása szempontjából, hanem a mű forrásainak földerítése tekintetéből is kulcsszerepű.

Benkő József 1778-ban még *Gergeinek* olvasta² a nevet, Toldy Ferenc viszont, aki elsőként foglalkozott részletesebben régi irodal-

¹ Ld.: *A magyar irodalom története 1600-ig*, Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 530. l. (A következőkben: MlRt.)

² Benkő József: *Transsylvania*. I. Vindob. 1778. 16. l.

munk e remekével, *Görgeinek* magyarázta a szerző nevét,³ Szarvas Gábor pedig két évvel később, 1872-ben *Gergainak*.⁴

E zavar láttán érthető, hogy nyelvtörténésünk, Volf György külön tanulmányt szentelt a név olvasatának,⁵ s ebben arra a megállapításra jutott, hogy a név helyes olvasata *Gyergyai*, illetve *Gyergyei*, ez pedig egy *Györgye* helységből magyarázható („[eredetét] *Györgye* helységben keresném”).⁶ Ilyen *Györgye* helység a Pest megyei *Tápiógyörgye*. Az irodalmi köztudat azonban – talán nem utolsósorban több erdélyi másolata okán – a *Gyergyai* névnél állapodott meg, amelyet a székelyföldi *Gyergyó* helynévből magyaráztak (ez különben éppúgy a *György* személynév származéka, mint a *Györgye*). Így írhatta Harsányi István 1914-ben a széphistória keletkezési idejét és helyét nyomozva, hogy „Gyergyai szerintünk székely ember volt, de művét mindenik vidék lakója a maga nyelvjárásához idomította, mint a nyomdászok is az író szövegét ... Így magyarázható, hogy egyugyanazon szó négyféleképp is van írva.”⁷

Az irodalomtörténet majd egy századig meg is maradt a *Gyergyai* név s a székelyföldi eredet mellett, míg 1955-ben Stoll Béla pert nem újított, s az I. rész 13. versszakának 1. sora („Ért arany almák ...”) alapján a *Gergei*, *Gyergyei*, *Gergely* olvasat mellett nem foglalt állást, amelyek közül a *Gergei*-t tartotta legvalószínűbbnek.⁸ Ezt azután az irodalmi köztudat gyorsan – és kellő kritika nélkül – elfogadta, úgyhogy a szerző neve ma a lexikonokban, antológiákban rendre *Gergei* alakban található. Sőt voltak, akik már a Szepes megyei *Gergei* (~ *Görgei*) családban keresték a szerzőt, bár annak *Albert* nevű tagja nem volt.⁹ Akadtak aztán, akik a felvidéki Balassi Bálint *Árgirus*-élményét a szepesinek vélt szerzővel hozták kapcsolatba – néha egész regényesen: „Az ... tényszerűen bizonyítható, hogy *Gergei Árgirusát* Balassi forgatta, gyümölcsözően. A Klaniczay észlelte szövegegyezés olyatén magyarázata, hogy az egyező és az azonos kifejezések egy korábbi, elveszett virágénekre mennek vissza, nehezen fogadható el. Főképp akkor, ha úgy sejtjük, hogy az idézett Balassi-vers meztlábás Margarétája a szepesi alispán tizenöt éves leánya: *Gergei Margit*.”¹⁰

³ Toldy Ferenc: *Magyar költők élete*. I. Pest. 1870.

⁴ Szarvas Gábor: *Magyar igeidők*, Pest, 1872. 225. l.

⁵ Volf György: *Hogy hítták az Árgirus szerzőjét?* EPhK. 1882. 135. kk.

⁶ EPhK. 1882. 139. l.

⁷ Ethn. 1914. 304. l.

⁸ Ld. Stoll Béla: *Adatok az Árgirus széphistóriához*. ItK. 1955. 461–463. l.

⁹ Vö. MlRt. III, 530. l. Kardos Tibor: *Az Árgirus-széphistória*. Bp., 1967. 246. l.

¹⁰ Gerézdi Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp., 1968. 472. l.

Azóta ebbe belenyugodott az irodalomtörténet, noha a dolog korántsem ilyen megnyugtató, s azért is különösen fontos tisztázása, mivel a földrajzi névi eredetű családnév helyes olvasata a széphistória kiderítetlen forrásához is közelebb segíthet.

Magam – függetlenül Harsányi István idézett véleményétől – a széphistóriát mindig erdélyi eredetűnek éreztem: nem az akkoriban használt *Gyergyai* (< *Gyergyói*) név, hanem a mű nyelve, stílusa alapján.

Ezért figyeltem föl kezdő nyelvészként a feledhetetlen emlékű kedd esti „kruzsok”-ok egyikén Pais Dezső professzoromra, aki a *Gerzei* ~ *Gyergyai* név körül kialakult vitát taglalta. Én a vitában megjegyeztem, hogy a művet nyelve alapján székelyföldinek tartom, s be is jelentettem, hogy megpróbálok nyelvjárástörténeti alapon hozzálátni a kérdés tisztázásához.

Ennek jó két évtizede. A munkát Pais Dezső biztatására el is kezdtem, de félbe is hagytam: nemcsak sok egyéb feladatomból, hanem azért is, mivel a késői másolatok és kiadások nem látszottak nyelvtörténetileg eléggé megbízható alapnak.

A közelmúltban azután a nyelvjárástörténeti módszer szerzőazonosító és kronológiai szerepéről értekezve elővettem régi jegyzeteimet, s ismét nekifogtam a témának, most már a leghitelesebb – s legrégebb – szövegkiadások, illetőleg kéziratok alapján.¹

Az eredmény meglepő s egyben meggyőző volt.

Abban igaz van Harsányi Istvánnak, hogy az *Argirus* számtalan másolatát s kiadását a másolók, illetőleg a nyomdászok gyakran a maguk nyelvjáráshoz „idomították”, de ez elsősorban a hangtani jelenségekre érvényes, míg a szókincset illetően ritka dolog, hogy valaki saját külön nyelvjárási szavát iktassa egy szövegbe; inkább ennek ellenkezője fordul elő: a ritka vagy szokatlan, számukra ismeretlen tájszót köznyelvvé helyettesítik. Márpedig az *Argirus* számos kétségekívül erdélyi, közelebről székely tájszót tartalmaz.

Kezdjük talán ezekkel (bár a hangtani s mondattani sajátosságok is megérdemlik figyelmünket).

Mint említet franczia nyelvű előadásomban s egy ballada-tanulmányomban rámutattam: „A széphistória szókinccse, a hangtani sajátosságok (*üddő, leán, addégh* stb.), a jelentésbeli tájszók (*feltartott* 'felnevelt', *kert* 'kerítés' *azontól* 'azután' stb.) s néhány mondattani sajátosság (*Még csak kétszer elől *látnia* tehozzád, *Kész vagyok már érted halált *megköstolnom* * stb.) ... határozottan a Székelyföldre vallanak.”²

¹ Géographie linguistique et étymologie dans la chronologie et l'authentification des textes (dans l'identification de leurs auteurs). Mátrafüred. 1978. okt. – *Communications du Colloque International de Textologie a Mátrafüred*. Bp.–Paris. 1978. 165–85.

² Egy ponyvára került ismeretlen balladaváltozat és tanulmány. *Ethn.* 1978. 103. l.

A 369. sor az 1618-i Tatrosy kéziratban:

Szólla ismét Anyja: „Édes *feltartottam!*”

Nem csoda, hogy e kevésbé ismert székely tájszó eltorzult a másolatokban („Szóla ismét anyja: Én úgy tartottalak . . .”)¹³

A 'fölnevel' jelentésű *fel-tart*, *föl-tart*-ra a Magyar Tájszótár a Székelyföldről: Háromszékből és Udvarhelyszékből idéz adatokat.

Az Új Magyar Tájszótár anyagában ilyen székelyföldi, illetőleg moldvai adatokat találunk:

Magához fordulok
Nemző éldesapám,
Ki engem *feltartott*

(1910. Gyergyóremete, Csík m.)

Bartók és Kodály gyűjtésében Ditróról, ugyancsak a régi Csík megyéből találunk adatot:

tartsd fél anya, [tartsd fel,]
tartsd fél léányodat

Csanádi Imre és Vargyas Lajos kötetében a moldvai Forrófalváról való balladában találjuk:

Odaadott apám . . .
nagy lengyel királynak,
Nem is ő magának: *feltartott* fiának¹⁴

Mindezekkel szemben az ÚMTSz. anyagában csak egy-egy Csongrád és Komárom megyei adat áll, de a Csongrád megyei is („Szűz tejemmel *feltartott* báránkám”) karácsonyi énekből való, tehát vándorszöveg is lehet.

Van egy jellegzetesen erdélyi jelentésbeli tájszó is a széphistóriában: a 'kerítés' jelentésű *kert*. A 254. sorban olvasható a Tatrosy kéziratban:

Mert nagy magos *kő kert* vagyon mi környüllünk
(Más kéziratban és kiadásokban is hasonlóan.)

Néhány nyugat-dunántúli adaton kívül a Magyar Tájszótár adatai zömmel a Székelyföldről valók. Az összetételek is kivétel nélkül székelyföldiek: *kert-dg* ('elhasznált vesszőkerítés romja'), *kert-fedél* ('sövénykerítésnek tövis- és szalmafüdele'), *kert-lésza*, *lészás-kert* ('vesszőből font kerítés'), *kert-sátor*, *sátoros-kert* ('vesszőből font kerítés').

¹³ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Bp. 1951. 430. l.

¹⁴ Röpülő páva! Bp., 1954. 123. l.

Az UMTsz. számos adatából is – néhány dunántúli s egy Bars megyei adat kivételével – a többség erdélyi és moldvai megkövített. A székelyföldi (háromszéki, al-torjai) Apor Péter is 'kerítés' jelentésben használta a *kertet*: „[Kolozsváron] volt egy ház, abban lakott az az mester, az ki az rhetoricát és poesist tanította; annak háza előtt volt egy kis fedeletlen utca; azon túl az város kőfala felé volt faragott fából elécsinált fedeletlen *kert*, az mely *elkertelte* az convictus udvarát az seminárium udvarától.”¹⁵

Az 'azután' jelentésű *azontól* többször is előfordul a széphistóriában:

Álom hozó szellő *azontól* érkezik¹⁶
(90. sor)

Iszonyú ordítást *azontól* ott halla
(243. sor)

Így használja a szót Gyergyai kortársa, a székelyföldi Bencédi Székely István is: „Orrat fület el metuen a tömlöczbe vetee, ki *azontól* haza hiuta az Justinianost.”¹⁷

A 'mihelyt' jelentésű *Mihelyen* szintén Erdély felé mutat a széphistóriában:

Mihelyen Árgirust nyoszolyán meglátá
(565. sor)

A Nyelvtörténeti Szótár szerint a régi nyelvben általánosabb volt használata: Pécsi Lukács, Decsi, Pázmány is használta; mindenesetre jellemző, hogy az enyedi Alvinczi Péternél s a kézdivásárhelyi Matkó Istvánnál is előfordul: „*Mihelyen* olvasák, ottan esmérék.” (A MTsz.-ban a *mihelyen* nem fordul elő, de a hasonló *mihentes*, *mihentös* Háromszékből és Udvarhelyről van adatolva.)

A *megh virágzik* (38, 83. sor) – a mai köznyelvi „kivirágzik” helyett – a régi nyelvben a NySz. tanúsága szerint jóval általánosabb volt; de azért jellemző, hogy Bencédi Székely István is ezt használja Chronicájában: „Aharonac veszszeie *megviragozec*.” Az UMTsz. egy-egy sümegi és debreceni adaton kívül a brassói Hétfaluból, Székelycsókáról és Moldvából adatolja.

Az alak szerinti tájszók – amilyen a széphistóriában az *addégh* (246. sor), a *leán* (212., 221., 278. sor stb.), az *üdő* (267. sor stb.) – mint volt róla szó, kevésbé biztos támpontot jelentenek, de nagyobb

¹⁵ Metamorphosis Transylvaniae. Mon. Írók. XI. 427. 1. Számos adat található még Murádin László *A kerítés és fajtáinak megnevezése az erdélyi magyar nyelvjárásokban* c. dolgozatában: NyIrK. 1979/2 : 200. 1.

¹⁶ *Nyelvtörténeti Szótár*

¹⁷ Ezeket s a következő adatokat, ahol nem utalunk külön a kéziratra, az említett Szöveggyűjtemény alapján idézzük.

számú előfordulásuk mégis csak arra mutat, hogy az eredeti szövegben is ezek az alakváltozatok lehettek meg. Márpedig a tájszótárak szerint ezek jellegzetesen erdélyi, illetve székelyföldi alakok. (Az *addégh*-ra vonatkozóan ld. az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötetét, a többire a MTsz.-t.)

Az alaki sajátságok közé tartozik a 'verejtekez' jelentésű *megverétez* is:

Monda: „Im Uristen, mint *megveréteztem!*”

Az inasa monda: „De nem veréteztél . . .”

(677. sor)

A MTsz. a hasonló *verejtez* alakot a Székelyföldről és Háromszékből idézi.

Néhány mondattani sajátság is a székelység felé mutat; mint pl. az I. rész 149. versszakában:

„Kétszer még eljövök szeretőm *látnia*
De a mi törvényünk többé nem mutatja,
Ha akkor fel nem kél személyem *látnia* . . .

Vagy a 180. versszakban:

Jóllehet énnékem érte kell meghalnom,
Neked is akarom halálotat *látnom*

S a II. rész 38. strófájában:

Kész vagyok már érted halált *megkóstolnom*

De talán elég ennyi is annak bizonyítására, hogy az *Árgirus* szépirodalmi szerzője a székely nyelvterületen élt, illetve onnan származott: annak nyelvjárását beszélte.

Nem pusztán ennek a nyelvjárástörténeti elemzésnek következtetése alapján (amilyet eddig senki nem végzett az *Árgirus*-sal kapcsolatban) térünk vissza most a szerző nevéhez s a *Gyergyai* alak igazolásához: az a tény, hogy a név 1. és 4. betűje a versfőkben mindkét esetben *Gy* (*Gyönyörűségesen* . . . *Gyorsasággal*), nem lehet véletlen műve: egyébként is azzal minden valamire való tollforgató tisztában volt, hogy a *Gy* hangértéke nem *g*, s így nem is használta volna *G* értékben.

A helyes olvasat tehát *Gyergyeyi* (*Gyergyéi*) lehet, s nem *Gergei* (vagy *Gergely*); ez pedig egyértelműen a székelyföldi *Gyergyó* felé mutat, amely a *György* (*Gyërgy*) személynév, közelebről egy *György* + *jó* ('patak') összetétel szarmazéka.¹⁸ A *Gyergyai* családnév a *Gyergyó* szabályos szarmazéka (ahogy a *Makó*ból a *Makai*, *Forró*ból a *Forrai*); de a magas hangú *Gyërgy*-ből a szabályosabb, magashangú *Gyergyó* alak is

¹⁸ Ld. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1978.

származhatott (vö. *Gergő*, *Gerő*), ahogy a hasonló etimológiájú *Berettyó*-nak (*Berek* + *jó*) is volt *Berettyó* alakja.¹⁹ Ebből a *Gyergyó*-ból pedig szabályosan alakulhatott *Gyergyei* családnév (ahogy a *Mérő*-ből *Mérei*, *Jenő*-ből *Jenei* lett). De ha ez a teljesen szabályos fejlődés nyelvtörténeti adatokkal nem is volna igazolható, akkor is az ismeretett nyelvjárástörténeti adatok tanúsága szerint aligha vitatható, hogy *Árgirus*-széphistóriánk szerzője erdélyi, közelebbről székelyföldi lehetett.

Ez pedig döntően fontos a széphistória forrását illetően, amelyet hiába nyomozott eddig csaknem egy évszázadon keresztül a kutatás.

A forráskutatáshoz – mint ismeretes – a kiindulást a szerző első versszaka szolgáltatta, ahol ezt írja:

A tündérországról bősséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Kardos Tibor, aki hatalmas felkészültséggel kutatta át az itáliai irodalmat, nem akadt e forrás nyomára. Megjegyzendő, hogy – amint a széphistória nevei (*Akleton*, *Árgirus* stb.) is bizonyítják, a történet maga ókori görög eredetű. Mivel pedig az *Árgirus*-mese a román folklórban is megtalálható, már korábban fölmerült a gyanú, hogy hozzánk román közvetítéssel került el a Balkánon át a történet. Legújabban Faragó József foglalkozott ezzel a föltevessel, fölvetvén annak lehetőségét is, hogy Gyergyai szövegében az *olasz* nemcsak 'itáliai'-t jelenthetett, hanem románt („olah”-t) is abban az időben.²⁰ Erre a jelentésre nincs nyelvtörténeti bizonyítékunk, de az is könnyen előfordulhatott, hogy a másolók az eredeti *Olah*t olvasták *Olasz*nak. Ez esetben viszont a „*krónika*” jelent problémát: a 16. század végén létezhetett-e a román *Árgirus*t tartalmazó „*krónika*”?

Mindenesetre a magyar széphistória román rokonságának kérdése még további vizsgálatot kíván az összehasonlító folklór művelőitől, de az, hogy a magyar *Árgirus* nyelvjárási sajátosságai határozottan a Székelyföldre vallanak, valószínűsíti Faragó József föltevését, aki többek között ezt írta tanulmányában: „Az *Árgirus* forrása szempontjából szerzőjének kiléte azért lényeges, mert ha ő erdélyi (talán gyergyói székely) volt, könnyen elképzelhető, hogy a balkáni, esetleg közvetlenül a román folklór hagyományból merített; ha viszont felvidéki volt, s

¹⁹ Ld. MNy. 1942. 200. l.

²⁰ Faragó József (szerk.) *Diófának három ága*. Székely népballadák. Bukarest. 1956. Uő. *Magyar és román Árgirus*. In: *Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest. 1977. 401–426. l.

egyideig Velencében élt, akkor gyakorlatilag csökken a valószínűsége a balkáni (román), viszont nő a valószínűsége az olasz eredetnek.”²¹

A magyar Árgirus-história nyelvföldrajzi vizsgálatával talán sikerült ezt a kérdést is közelebb segítenünk a megoldáshoz.

SZILÁGYI FERENC

„MÁR AZ ÉG BÓLTJÁT SIKERETLEN ÉRCNEK KÉPZELÉNK”

MAGYARÁZAT FAZEKAS MIHÁLY VERSSORÁHOZ

A kelletekorán jött csendes esőhöz Fazekas Mihály egyik legismertebb verse.

Tankönyvdarab.

Ekképpen minden sora, szava, fordulata százezrek számára rögzülhet abban a formában, ahogy a középiskolák II. osztálya használatára összeállított *Irodalmi szöveggyűjtemény*ben olvasható:

*Oh hozott Isten gyönyörű esőcske!
Óh, be jókor jössz, ihol a reménység
Már is elkezdett vala csüggedezni
Gyenge hitünkben.*

*Már az ég bóltját sikeretlen ércnek
Képzelnék, a fű hegye – minthogy onnan
Harmatot nem nyert – szomorúan elaszva
Mind lekönnyűla.¹*

Nyolc sornyi idézet csupán – s négy sajtóhiba!

Mielőtt az alcímben ígért magyarázatra térnék, ezektől kell megtisztítanom Fazekas versét.

Szapphói versszakokról lévén szó, a szótagszám, illetve a szótagok hosszúsága áthághatatlan törvény, hadd idézzem hát a helyes szöveget Julow Viktor és Kéry László kritikai kiadása alapján:

²¹ I. h.

¹ A Tankönyvkiadónál 1978-ban megjelent *Szöveggyűjtemény* 13. kiadása Makay Gusztáv munkája, bírálták: Ádám Lászlóné, Nagy János, Szauder József, Székely Béla. „A Tananyagcsökkentési Útmutató és Irányító Tanmenet alapján átdolgozott kiadás.”